İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Art-Sanat

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Art-Sanat, 17(2022): 193–217

DOI: 10.26650/artsanat.2022.17.946096
http://art-sanat.istanbul.edu.tr/tr/_

Başvuru: 31.05.2021
Revizyon Talebi: 28.11.2021
Son Revizyon: 14.12.2021
Kabul: 24.01.2022

Sinop Balatlar Kilisesi'nden Refrigerium Konulu Mozaik Pano ve Bizans İkonografisindeki Yeri*

Mosaic Panel on Refrigerium from Sinop Balatlar Church and its Place in Byzantine Iconography

Ozan Hetto[**], **Gülgün Köroğlu**[***], **Nilay Çorağan**[****]

Öz

2010 yılında başlayana kazı çalışmalarıyla kimliği ve kullanım evreleri kesin olarak saptanabilen Balatlar Kilisesi Sinop kent tarihi içerisinde kullanılış gayesi net olarak bilinen yegâne yapıdır. Balatlar Kilisesi olarak literatürde tanınan ve ilk kuruluşunun Roma İmparatorluk Hamamı olduğu anlaşılan yapının frigidarium mekânında 2016, 2017 ve 2018 yıllarında ele geçen mozaik buluntuları Sinop ve çevresinde açığa çıkarılan mozaiklerden üslup ve ikonografik olarak ayrılan ünik bir malzemedir. Yapılan çalışmalarda ele geçen veriler ve üslup analizleri sonucunda 4. yüzyıl sonu ile 5. yüzyılın başına tarihlendirilecek olan opus tesselatum tekniğinde yapılmış mozaikler kendine has kompozisyon düzenleri ile de Bizans sanatı ve Hristiyan ikonografisi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Balatlar Kilisesi Kazısı'nda açığa çıkarılan bu mozaik buluntular içerisinde en dikkat çekici örneklerden biri refrigerium konulu sahneler barındıran 3 ve 6 numaralı mozaik panolardır. Bilindiği üzere ferahlama anlamına gelen refrigerium bir cennet ön gösterimi olarak Bizans sanatında uzun yıllar boyunca sıklıkla tasvir edilmiş bir sahnedir. Özellikle Erken Bizans döneminde çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan refrigerium sahnelerinin değişik malzemelerden yapılmış sanat eserleri üzerinde farklı çeşitleri betimlenmiştir. Çalışmada Balatlar Kilisesi örnekleri değerlendirilerek Bizans sanatı içerisinde sıklıkla karşılaşılan konulu sahnelerden biri olan refrigerium konu gelişimi içerisindeki yeri ve önemi saptanacaktır.

Anahtar Kelimeler
Sinop Balatlar Kilisesi, Erken Bizans Mozaikleri, Hristiyan İkonografisi, Refrigerium

Abstract

Balatlar Church, whose identity and usage phases can be determined with the excavations that started in 2010, is the only structure in Sinop city history whose purpose of the use is known. The mosaic finds unearthed in the frigidarium space of the building, which is known in the literature as the Balatlar Church and whose first establishment is understood

* Bu makale Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Nilay Çorağan danışmanlığında hazırlanan "Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı Erken Bizans Dönemi Mozaiklerinin İkonografisi" başlıklı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

** **Sorumlu Yazar:** Ozan Hetto, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sinop Müzesi, Müze Araştırmacısı/Uzmanı, Balatlar Kilise Kazısı, Sinop, Türkiye. E-posta: ozanhetto@hotmail.com ORCID: 0000-0002-7503-3865

*** Gülgün Köroğlu (Prof. Dr.), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye. E-posta: gulgun.koroglu@msgsu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-6369-659X

**** Nilay Çorağan (Prof. Dr.), Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kayseri, Türkiye.
E-posta: karakayanilay@gmail.com ORCID: 0000-0002-3412-4250

Atıf: Hetto, Ozan, Koroglu, Gulgun, Coragan, Nilay. "Sinop Balatlar Kilisesi'nden Refrigerium Konulu Mozaik Pano ve Bizans İkonografisindeki Yeri." *Art-Sanat, 17*(2022): 193–217. https://doi.org/10.26650/artsanat.2022.17.946096

to be the Roman Imperial Bath, is a unique material that differs in style and iconography from the mosaics unearthed in Sinop and its surroundings. Mosaics made in the opus tesselatum technique, which can be dated to the end of the 4th century and the beginning of the 5th century, as a result of the data and stylistic analyzes obtained in the studies, have an important position in Byzantine art and Christian iconography with their unique composition schemes. One of the most striking examples of these mosaic finds unearthed during the Balatlar Church Excavation is the mosaic panels numbered 3 and 6, which contain scenes on the "refrigerium". As it is known, refrigerium, which means relief, is a scene that has been frequently depicted in Byzantine art for many years as a preview of paradise. Especially in the Early Byzantine period, different types of refrigerium scenes, which were spread over a wide geography, were depicted on works of art made of different materials. In the study, the examples of the Balatlar Church will be evaluated and the place and importance of the refrigerium, which is one of the most frequently encountered themed scenes in Byzantine art, will be determined.

Keywords
Sinop Balatlar Church, Early Byzantine Mosaics, Christian Iconography, Refrigerium

Extended Summary

As a result of the excavations carried out since 2010 in the Balatlar Church, which is an important historical building remnant of Sinop, the most comprehensive Byzantine period studies have been carried out in the city. In addition to the history of the city of different periods, the data found in the excavations carried out under the direction of Gülgün Köroğlu contain illuminating information for the Byzantine and Christian periods. As a result of the excavations of the structure known as Balatlar Church, it is understood that it was a Roman Empire Bath built in the 2nd century. It became definite that the bath complex with Palaestra, Frigidarium, Tepidarium, Caldarium and Laconicum venues began to be used as a church in the late 4th century or at the beginning of the 5th century as a result of the studies. It is noteworthy that the structure was converted into a church in an early period. The findings of reliquary fragments and floor mosaics during the excavations show that the structure was the center of a cross in the early Byzantine period. Especially with the function of the Frigidarium as a Nekhorion (burial chapel), the mosaics made on the tombs prove the privileged position of the structure during the period. As it can be seen from the inscriptions, the mosaic boards show that the people buried here were built by their relatives after their death for their offerings.

The motive repertoire from the mosaic findings dating back to the Late Roman and Early Byzantine period and the Balatlar Church mosaics separated in terms of pattern and iconographic details, which were discovered as a result of the excavations carried out in various periods in the city of Sinop, are the works of art produced in local workshops. With the studies conducted during the 2016, 2017 and 2018 excavation seasons, the mosaic boards unearthed at the base of the Frigidarium were made in the technique of opus tesselatum. The mosaic boards of the early Byzantine period of Balatlar were not donated to cover the floor of a place. As it could be seen from these mosaic inscriptions, they were built by the relatives as an offering of people who had the privilege of being buried here. Below the mosaics, it is estimated that

there are graves of the people mentioned. In the offering mosaics in Balatlar, different birds depicted from the front or the side were placed in knotted medallion crossings enclosed in geometric frames in areas surrounded by intertwined borders. On the borders, waterleaf, medallion crossings, zigzags, tooth and rhombuses are seen. On the main compositions of the boards, it is seen that the compositions, in which different birds are depicted, arranged in the form of mutual medallions connected by knots or larger in the middle and smaller around them and shown from the front or the side and beside the boards enclosed in overlapping circles and intertwined frames, there are scenes of refrigerium depicting different birds pecking vine branches and grapes emerging from the cup called a crater.

The scenes on the theme of the refrigerium, which is our focus on the study, were found on two different mosaic boards in the mosaics of the Balatlar Church. The first of these is the granolithic floor, which is named board number 3 in the excavations. The other one is the mosaic board number 6. The mosaic that can reach the present as the most sheltered of the refrigerium compositions is the granolithic floor number 3. Mosaic board number 6 is partially visible. From the parts of mosaic board number 3, which is located in the south of the wastewater channel, which passes through the center of the Frigidarium place and divides the place in two in the north and south directions, and which is understood to have been destroyed in the destruction of the Seljuk period due to the northern part coming on the water channel, the composition scheme can be clearly understood. In a scene featuring vine branches emerging from the crater and birds of the various breeds depicted hovering around grapes or eating grapes, the moment of the preliminary appearance of the paradise called the refrigerium is portrayed. In connection with this issue, for example, the vine depicted on the board must be identified with Jesus, the grapes with the blood or eucharist of Jesus, and the birds of the different breeds must be identified with believers with various characteristics.

In Byzantine art, it is seen that the concept of refrigerium, which is supposed to have originated under the influence of pagan dead food from early periods, is used in the sense of refreshment. Tertullian, one of the first known theologians, described the refrigerium as a place of relaxation where good souls wait between heaven and hell. Therefore, these scenes, which are in the form of a preliminary representation of heaven in art, often appear in places or objects closely related to death. In the art of depiction, it is possible to see scenes on the theme of the refrigerium in different organization schemes. Pairs of mostly peacocks or different animal breeds, symmetrically placed on either side of the showy drinking cup, which is called a crater or kantharos, are the most common first variation of the scenes on the theme of the refrigerium. In addition, there are also often scenes of a refrigerium where various pairs of animals are symmetrically placed on either side of a tree or a depiction of the cross,

referring to the real cross in which Jesus was crucified. Finally, another variant of the refrigerium scene is a species in which animals of the same or different breed are given together, symmetrically placed in a mutual or asymmetric arrangement between vine branches and grape inflorescences emerging from a crater. As an interpretation of humanity's expectations from the afterlife, which is full of unknowns, the themes of heaven or our subject refrigerium, which have been present in art for a long time, have found a place in art as a result of people's thoughts on the afterlife, which began from the most primitive periods.

Giriş

Karadeniz ve çevresinde Hristiyanlık ile ilgili ilk atılımların MS 35 yılında Havari Andreas'ın bölgeye gelerek dini tebliğ etmesiyle başladığı bilinmektedir[1]. Dolayısıyla Hristiyanlığın Roma İmparatorluk topraklarında yayılmaya başladığı ilk yıllardan itibaren Sinop'ta Hristiyan toplulukların var olduğu anlaşılmaktadır. Bu erken dönemde Hristiyanlık tarihinde aykırı görüşleriyle tanınan kişilerden ilki, 1. yüzyıl sonlarında Sinop'ta doğmuş olan Marcion'dur. Marcion, *Eski Ahit*'i ret ederek *Yeni Ahit*'in sadece "Luka'ya göre İncil", "Resullerin İşleri" ve "Pavlus'un On Mektubu"ndan oluşan bölümlerini yeniden düzenleyerek bir İncil oluşturmuştur[2]. Bunun yanında 2 ya da 3. yüzyılda Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi)'de doğup Sinop'ta yaşamış konuksever, cömert ve dürüst bir kişi olarak tanınan Phokas adında bir Hristiyan'dan da kaynaklar söz etmektedir. Ancak kaynaklarda birden çok Aziz Phokas olduğu görülmektedir. Phokas özellikle denizcilerin koruyucu azizi olarak ünlenmiş, denize yakın yerlerde kültü yayılmıştır[3]. Bazı kaynaklarda Phokas'ın Sinoplu bahçıvan ve denizci olduğu, bazı kaynaklarda da Phokas'ın Sinop ya da Amesia (Amasya) piskoposu olduğu yazılıdır. Bunlardan bahçıvan ve denizci olan Phokas, Sinop şehir sur kapılarından birinin hemen dışında yer alan evini, imarethane (*ksenedokion*) gibi yolculara ve ihtiyaç sahibi olan kişilere açmıştır. İnancından dolayı Romalı askerler tarafından başı kesilerek öldürüldüğü ve kendi bahçesine gömüldüğü bir *vita*'da[4] anlatılmıştır[5]. Gömüldüğü yere Hristiyanlığın serbest bırakıldığı dönemde bir kilise inşa edilmiştir. 5. yüzyıl başlarında İmparator Arcadius zamanında Aziz Phokas'ın rölikleri bulunduğu yerden alınarak Konstantinopolis'te adına inşa ettirilen kiliseye taşınmıştır. Aziz Phokas denizcilerin ve bahçıvanların koruyucu azizi olarak Ortodoks dünyasında ün kazanmıştır[6].

Sinop'un Bizans dönemini aydınlatacak yeterince bilgi ve mimari yapı günümüze ulaşmamıştır. Sinop'un Bizans dönemine değinen en kapsamlı çalışma, Bryer ve Winfield'ın *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* isimli kitabıdır[7]. Ayrıca Doonan ve ekibinin Sinop'ta gerçekleştirdikleri yüzey araştırmalarını tanıttıkları kitapta Bizans dönemi yerleşim, mimari ve seramik buluntularından da

1 Detaylı bilgi için bk. Leslie Payne Delaney, *Sinop in Ancient Times*, (y.y.,1960).

2 Nihat Durak, "Sinoplu Bir Gnostik: Marcion", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2013), 1-2.

3 Gür Durmuş ve Sinan Yılmaz, "Batı Karadeniz'de Saygı Gören Bazı Azizler, Karadeniz Ereğlisi, Filyos, Safranbolu, Amasra, Bartın, Sinop", *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* 1, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2017), 229-230.

4 Vita: Hayat hikâyelerinin anlatıldığı yazılı belgeler.

5 Aleksander Kazhdan ve Nancy Patterson Ševčenko, "Phocas", *Oxford Dictionary of Byzantium* III (New York: Oxford University Press, 1991), 1667; Durmuş Gür ve Fatma Gür, "Hagios Phokas", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/3 (2016), 1-37.

6 John Casey, *Sinope, A Catalogue of the Greek, Roman and Byzantine Coins in Sinop Museum (Turkey) and Related Historical and Numismatic Studies* (London: Royal Numismatic Society, 2010), 9-10.

7 Anthony Bryer ve David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* (Washington D.C: Dumbarton Oaks Publications Office, 1985), 79-80.

kısaca söz edilmiştir[8]. Bu araştırmalar dışında dönem kaynaklarından Sinop'un Bizans dönemine dair kimi bilgiler de günümüze ulaşmıştır. Bu bilgiler doğrultusunda İmparator Iustinianus'un kent surlarını, suyollarını yeniletmiş ve kente yeni sarnıçlar inşa ettirdiği bilinmektedir. 7. yüzyıl sonlarında Bizans İmparatorluğu'nun tahıl ihtiyacını karşılayan Mısır ve Kuzey Afrika'nın kaybedilmesinden sonra Sinop, Karadeniz çevresindeki ülkelerden getirilen tahılın başkente ulaştırılmadan önce depolandığı bir merkez hâline dönüşmüştür. Bu süreçte Sinop Karadeniz'in batı ve kuzeyindeki Bulgaristan, Romanya, Ukrayna ve Kırım bölgeleriyle yakın dini, kültürel ve ticari ilişkiler içinde olmuştur[9]. Sinop'un Bizans dönemi kilise mimarisi ve mezarlarıyla ilgili veriler ise daha çok Sinop Müze Müdürlüğü denetiminde yapılan temel inşaatı kazılarında açığa çıkarılmıştır.

Kent surlarının hemen dışında, Kefevi mahallesinde yer alan günümüzde Balatlar Kilisesi adıyla tanınan Roma dönemine ait (2. veya 3. yüzyıl) imparatorluk hamamı, Sinop'un gerçek işlevi ve kullanım evreleriyle tanınan yegâne yapı kalıntısıdır. Bu çalışma kapsamında da Balatlar Kilisesi Kazısı'nda açığa çıkarılan erken Bizans dönemi mozaiklerinde görülen refrigerium konusu üzerinde durulmaktadır. Bizans döneminde yaygın olarak pek çok farklı malzeme üzerinde görülen refrigerium tasvirlerinin tipolojisi yapılarak Balatlar Kilisesi adak mozaikleri arasında karşımıza çıkan Refrigerium sahnesinin Bizans sanatındaki yeri tayin edilmeye çalışılmaktadır. Kendine has üslubu ve ikonografisiyle diğer pek çok dönem örneğinden ayrılan Balatlar'daki refrigerium sahnesi bilinen literatür örneklerine de yeni bir üslup yorumu getirmektedir.

Balatlar Kilisesi Kazısı ve Mozaik Buluntuları

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izinleriyle Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Gülgün Köroğlu'nun başkanlığında 2010 yılında başlayan arkeolojik kazılar sayesinde yapının tüm yapı evreleri ve kültür tabakaları açığa çıkarılmıştır[10]. Geniş bir alana yayılmış abidevi mekânlara sahip bu yapı topluluğunun inşa edildiği dönemden günümüze farklı işlevlerle kullanılmış olduğunu, 2021 yılı itibarıyla on birinci yılını tamamlayan çalışmalar sırasında gün ışığına çıkarılan buluntular göstermiştir. 2-3. yüzyılda Roma İmparatorluk hamamı olarak çok geniş bir

8 Owen P. Doonan, *Sinop Landscapes Exploring Connections a Black Sea Hinterland* (Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology, 2004), 94-121.

9 David H. French, *The Inscriptions of Sinope* I (Bonn: Habelt, 2004), 134-135. Sinop surlarının 29 numaralı kulesinde devşirme malzeme olarak kullanılan mezar taşı üzerinde; *"Khersonesos Başpiskoposu Meizoteros'u Anastasios'un karısı Kylita/ Iuolita'nın gömü yeri"* yazılıdır. Ayrıca 42 numaralı kulede devşirme malzeme olarak kullanılan mezar taşı üzerinde (no. 194, 139-140) "*Khersonesos başpiskoposu Anastasios'un bedeni burada yatıyor*" diye belirtilmiştir. Mezar taşı yazıtlarından Khersonesos ile Sinop arasında dinsel bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır.

10 Balatlar Kilise Kazısı [Proje numarası-BK015701(2021)] Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi adına Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU başkanlığında 2010 yılından itibaren Kültür ve Turizm Bakanlığı, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Türk Tarih Kurumu ve Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu destekleriyle sürdürülmektedir.

alana inşa ettirilmiş yapı topluluğunun bazı bölümlerinin (sıcaklık, ılıklık, soğukluk) Hristiyanlığın Roma imparatorluğunda resmî din ilan edilmesinden sonra (4. yüzyıl sonu ya da 5. yüzyıl başları) kilise ve manastıra dönüştürüldüğü tespit edilmiştir **(G. 1).** Bu tarihten 20. yüzyıl ilk çeyreğine kadar geçen süreçte de hamam yapısının farklı bölümleri yine kilise, gömü şapeli, mezarlık alanı ve manastır birimleri için kullanılmıştır[11]. Ayrıca hamamın bazı bölümlerinin günlük yaşama ve üretime yönelik işlik, ocak ve fırın olarak da yıllar boyunca hizmet verdiği anlaşılmaktadır.

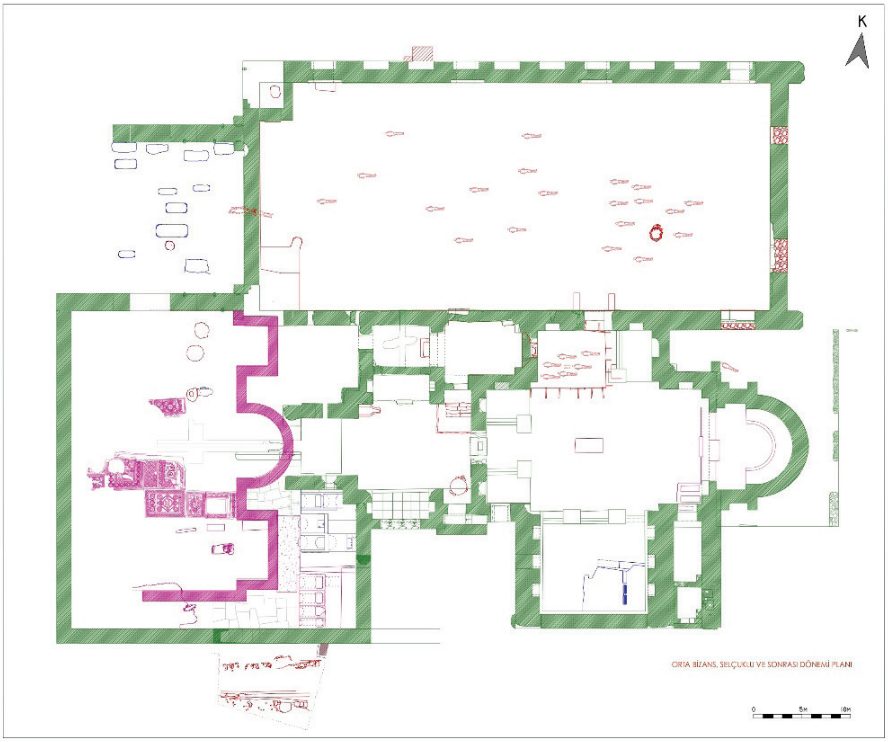

G. 1: Balatlar Kilisesi Kazısı Genel Görünüş (Kazı Arşivi)

Balatlar'daki Roma dönemi hamamının büyüklüğü göz önünde tutulduğunda yapının bir imparatorluk hamamı olduğu anlaşılmaktadır. Gösterişli mekânlarının üst örtü, duvar ve zeminlerinin cam ve taş tesseralardan yapılmış mozaiklerle süslendiği, duvar yüzeyleri ve zeminlerinin uzak yerlerden getirilen çok kaliteli renkli mermer levhaların kapladığı gün ışığına çıkarılan buluntulardan anlaşılmaktadır. Roma dönemi mozaikleri şimdiye kadar yapı kalıntısında hiçbir yerde *in situ* olarak ele geçmemiştir. Hamamın sıcaklık mekânı ve büyük salonunda (palaestra) altın yaldızlı ve

11 Gülgün Köroğlu, Filiz İnanan ve Eda Güngör Alper, "Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı 2012 ve 2013 Yılı Çalışmaları," *36. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1 (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2014), 511-534.

çok zengin renk çeşidine sahip cam mozaik taneleri ile ait olduğu yerinden kopmuş sıvalı mozaik döşeme parçalarına rastlanmıştır[12]. Erken Bizans döneminde Balatların gömü yeri olarak tercih edilmesinde Sinop'un önemli dini yapılarından biri olması etkili olmalıdır. Phokas adındaki bir azizin Roma halk hamamının havuzunda boğulduğu hikayesinin Balatlar'daki hamamla bağlantılı olabileceğini akla getirmektedir[13]. 2013 yılı kazılarında gün ışığına çıkarılan sandık biçimli mermer rölik mahfazası içinde kutsal bir kişiye ait kalıntıların muhafaza edildiği göz önünde tutulduğunda, Erken Bizans döneminde Balatlar'ın hac kilisesi olduğu düşünülebilir. Ayrıca burada gömülmek uzun yıllar boyunca ayrıcalıklı bir durum olarak kabul edilmiş olmalıdır[14].

G. 2: Balatlar Kilisesi Planı (Çizim: Mimar Dilruba Özbay)

Balatlar'daki anıtsal mimari, mekânsal kurgu ve gün ışığına çıkarılan zengin buluntular sadece Roma dönemi hamamının değil, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı döneminde de manastır, kilise ve mezarlığa dönüştürülerek uzun süre kullanılmış, Sinop için önemli bir yapı olduğunu yansıtan veriler barındırmaktadır **(G. 2)**.

12 Köroğlu, İnanan ve Güngör Alper, "Sinop Balatlar Kilisesi," 517.

13 Detaylı bilgi için bk. Gür ve Yılmaz, "Batı Karadeniz'de Saygı Gören Bazı Azizler," 2017.

14 Gülgün Köroğlu ve Esra Keskin, "Balatlar Yapı Topluluğunda Ele Geçen Doğu Roma İmparatorluğu Dönemi Taş Eserlerin Değerlendirilmesi", *IV. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı, Türkiye Arkeolojisinde Taş: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar, Prof.Dr. Hayriye Yeter Göksu Onuruna* (Ankara: Bilgin Yayınevi, 2016), 140-141, şek. 6-7.

Bu çalışma kapsamında Balatlar'daki Roma hamamının soğukluk (frigidarium) mekânının Erken Bizans döneminde (5. yüzyıl sonu- 6. yüzyıl başları) nekhorion (özel mezarlık/ gömü alanı) olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu alanda 2016-2018 yılları arasında yürütülen kazı çalışmalarıyla, defnedilen kişilerle ilişkili yazıtların bulunduğu, yan yana sıralanan opus tessellatum tekniğinde *in situ* dokuz adet farklı boyutlardaki yer döşemesi pano bulunmuştur[15]. Buradaki mozaik panolarda işlenen sahnelerde gerçekçi bir anlayışla tasvir edilen kuş figürleri, bitki desenleri ve geometrik desenler, kuruluş şemaları, malzeme ve işçilik açısından Geç Roma-Erken Bizans dönemi tasvir sanatında sıkça karşılaşılan özelliklere sahiptir. Bu panolarda genellikle düğümlü madalyonlar içinde görülen kuş figürlerinden oluşan sahneler tercih edilmiş olmakla birlikte, refrigerium olarak adlandırılan sahne de iki panoda işlenmiştir. Dönemin farklı malzemelerden yapılmış eserleri üzerinde sıkça tekrarlandığı görülen refrigerium sahnesinin bu alanda tercih edilmesinde etkili olan içerdiği dinsel anlamlar olmalıdır. Erken Bizans döneminde (5-6. yüzyıl) din adamı veya varlıklı kesimden kişilerin gömüldüğü bir mezarlık alanı olarak frigidarium mekânın işlev kazandırıldıgı görülmektedir. Mezarların üstünü kapladığı tahmin edilen adak mozaikleri ise bu kişilerin toplumsal statülerini yansıtacak niteliktedir. Yan yana sıralanan mozaik panolar, bazilikal planlı ve üç apsisli olarak tasarlanan Roma hamamının soğukluk mekânından Erken Bizans döneminde dönüştürülen gömü alanı (nekhorion) ya da gömü şapeli işlevli bölümün batısında, bu mekânın orta kesiminde yer almaktadır. Kazı alanının batı kesiminde sıralanan eski evlerin kamulaştırılmasından sonra toprak üstünde herhangi bir tarihi kalıntı olmayan bu alanda 2014-2020 yılları arasında kazı çalışmaları yapılmış, kalın bir moloz yığını tabakasının kaldırılmasından sonra hamam yapısının orijinal zeminine ulaşılmıştır. Orijinal zemin üzerine sonradan yapılmış olan mozaik panolar ortaya çıkarılmıştır. Bu alanın daha sonraki bir dönemde ağır bir tahribat geçirdiği kazılar neticesinde anlaşılmıştır. Bu tahribat sırasında buradaki sıralı hamam plan tipindeki Roma hamam yapısının batı kesiminde yer alan giriş (vestibul), soğukluğun duvar, tonoz ve taşıyıcıları temel seviyesine kadar yıkılmış, büyük kesme taşlar seçilip alınmış, geriye kalan moloz yığınları da olduğu yerde bırakılmıştır. Bu büyük tahribatın ne zaman yapıldığına dair en önemli kanıt moloz yığın içinde ele geçen 13. yüzyıl ilk çeyreğine tarihlenen Selçuklu sikkeleridir. 1214 yılında kent Selçukluların eline geçmiştir[16]. Bu dönemde İçkale ve Sinop surları onarılmıştır. Onarım sırasında kentteki diğer Roma yapıları gibi Balatlar'daki tarihi yapının da sökülmesiyle elde edilen iri kesme blok taşların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Taşların alınmasından sonra geriye kalan molozları ise olduğu yerde bırakılmıştır. Bu tahribat sırasında soğukluk mekânı tabanının altında, tam orta kesimindeki su kanalının taşları da sökülerek taşınmış olmalıdır. Kanalın taşlarına ulaşmak için de bu alandaki adak mozaiği olan pano-

15 Günümüze parçalar hâlinde de olsa dokuz pano ulaşmıştır. 2021 yılı kazı sezonunda kazı alanının batı kısmında yapılacak kazılarda yeni panoların gün ışığına çıkmasının mümkün olabileceği düşünülmektedir.

16 Scott Redford, *İktidar İmgeleri, Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014), 17, 90.

lar tahrip edilmiştir. 3 ve 4 Numaralı mozaik panoların kuzey yarıları ile 5 numaralı mozaik panonun sadece kuzey bordürü yok olmuştur. Tahrip olan mozaik panoların tesseraları kanal içinde dökülmüş olarak bulunmuştur.

G. 3: Balatlar Kilisesi Mozaikleri Genel Görünüş (O. Hetto, 2021)

Balatlar'daki döşeme mozaiklerine odaklanmadan önce Sinop'un Geç Roma-Erken Bizans dönemine ait mozaiklerine değinmek gerekmektedir. Sinop kent merkezindeki Meydankapı Geç Roma dönemi villası[17], Zeytinlik mahallesi, Sakarya caddesi üzerindeki 5. yüzyıla ait kilise kalıntıları ile kentin yakın çevresindeki Gelincik 2

17 Hazar Kaba ve Hüseyin Vural, "Arkeoloji ile Geçen Yetmiş Yıl- Kazılar Işığında Sinop Arkeolojisi," *Sosyal Bilimciler Gözüyle Sinop*, ed. Özgür Kıran (Ankara: Berikan Yayınları, 2018), 455-456.

Numaralı Sağlık Ocağı ve Çiftlik Köy yakınlarındaki Erken Bizans dönemi kilisesi[18] döşeme mozaikleri ağırlıklı olarak geometrik düzenlemeli kompozisyonlara sahiptir. Balatlar'da gün ışığına çıkarılan adak mozaikleri birçok farklı yönüyle birbirlerinden ayrılmaktadır[19]. Daha önce kentte yapılan kazılarda açığa çıkarılan Geç Roma ve Erken Bizans dönemine tarihlendirilen döşeme mozaik verilerinden farklı olarak Balatların mozaikleri geometrik, bitkisel ve farklı kuş figürlerinin bir arada kullanıldığı ve ikonografik açıdan tamamen kentteki diğer mozaiklerden ayrılan bir üslup sergilemektedir **(G. 3)**.

Balatların Erken Bizans dönemi mozaik panoları bir mekânın zeminini örtmek amacıyla bağışlanmış değildir. Bu mozaikler, yazıtlarından anlaşılacağı üzere, buraya gömülme ayrıcalığına sahip kişilerin adağı olarak yakınları tarafından yaptırılmıştır. Mozaiklerin altında ise anılan kişilerin mezarları olduğu tahmin edilmektedir[20]. Balatlar'daki adak mozaiklerinde iç içe geçmiş bordürlerin kuşattığı alanlarda geometrik çerçeveler içine alınmış düğümlü madalyon geçmeler içinde cepheden ya da yandan betimlenmiş farklı kuşlar yerleştirilmiştir. Bordürlerde sarmaşık dalı, madalyonlu geçmeler, zikzak, diş ve eşkenar dörtgenler görülmektedir. Panoların ana kompozisyonları ise birbirine düğümlerle bağlanan karşılıklı madalyonlar ya da ortada daha büyük, etrafında daha küçük madalyonlar şeklinde düzenlenmiş, içinde cepheden ya da yandan gösterilmiş farklı kuşların tasvir edildiği kompozisyonlar (1, 2, 5, 7 ve 8 numaralı panolar), örtüşen daireler (4 numaralı pano) ile iç içe geçmiş çerçeveler içine alınmış panolar yanında kantharos'tan çıkan asma dalları ve üzümleri gagalayan farklı kuşların betimlendiği kompozisyonlar dışında çalışmamızın ana konusunu oluşturan refrigerium konulu (3 ve 6 numaralı panolar) sahneler görülmektedir.

Balatlar Kilisesi Mozaiklerindeki Refrigerium Sahneleri ve Refrigerium İkonografisi

Kazı çalışmaları içerisinde 3 Numaralı mozaik pano olarak isimlendirilen Refrigerium tasvirli pano frigidarium mekânında yan yana sıralanan *in situ* dokuz mozaik panodan bir tanesidir **(G. 4)**. 6 Numaralı panoda da sarmaşık dalı, iki sıra bordürlerle kuşatılmış alanın ortasında refrigerium sahnesinin işlendiği anlaşılmaktadır **(G. 5)**. Bu panonun büyük bir bölümü, 1960'lı yıllarda inşa edilen tuğla evin altında kalmış ve onun inşaatı sırasında tahrip olmuştur. Günümüze ulaşan mozaiğin küçük bir bölümünde görülen beyaz fon üzerinde yeşil rengin farklı tonlarındaki tesseralarla işlenmiş asma yaprağı ve asmanın kıvrık dalıdır. Bu panoda kesin bir veri sunmak güçtür.

18 Stephen Hill, "The First Season of Rescue Excavations at Çiftlik (Sinop)", *Anatolian Studies* 45 (1995), 222-227. Stephen Hill, "Çiftlik," *Anatolian Archaeology* 2 (1996), 5.

19 Mozaikler hakkındaki ilk tespitler için bk. Gülgün Köroğlu ve Emine Tok "Sinop Balatlar Kazısında Ortaya Çıkarılmaya Başlanan Erken Bizans Dönemi Döşeme Mozaikleriyle İlgili İlk Veriler", *Journal of Mosaic Research* 11 (2018), 121-135.

20 Mozaiklerin bulunduğu alanda yapılan jeofizik taramaları sonucunda bu kanıya varılmıştır.

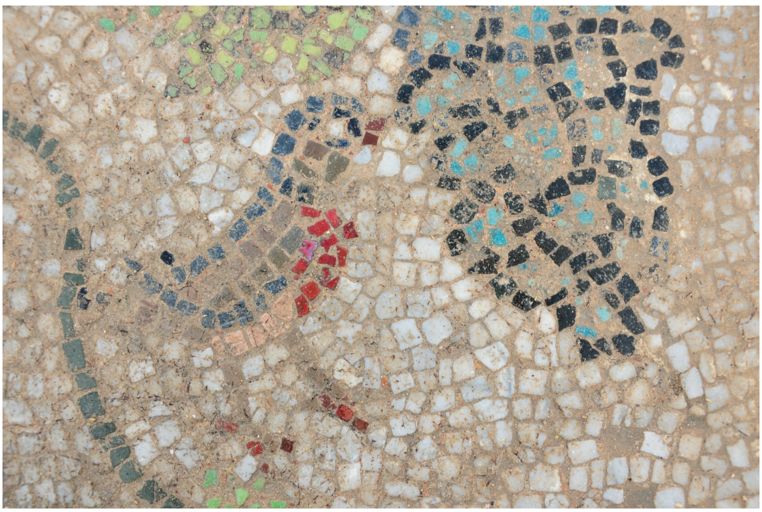

G. 4: Balatlar Kilisesi Mozaikleri 3 Numaralı Mozaik Pano (O. Hetto, 2021)

G. 5: Balatlar Kilisesi Mozaikleri 6 Numaralı Mozaik Pano (G. Köroğlu, 2017)

Refrigerium konulu en sağlam günümüze ulaşabilen 3 Numaralı panonun ise kuzey bölümü, atık su kanalındaki tahribat dolayısıyla günümüze ulaşamamıştır. Kuzey-güney yönde dikdörtgen biçimli mozaik pano bugün günümüze ulaşan bölümü itibariyle 300x305 cm ölçülerindedir. Kompozisyon düzeninin yarım olması dolayısıyla panonun kuzey yönde devam ettiği tahmin edilmektedir. Yassı dikdörtgen biçimli mozaik panoyu dört yönden çevrelendiği anlaşılan 5 çerçeve bordürü vardır. Ortadaki alanda ise merkezdeki kantharos içerisinden çıkan asma dalları ve kuş figürleri görülmektedir. Geometrik, bitkisel ve figüratif süslemenin bir arada kullanıldığı panonun çerçeve bordürlerinde en dıştan merkeze doğru ilerlendiğinde zikzak (testere dişi) [21] sarmaşık dalları, yürek biçimli yaprak[22] ve çan biçimli dalga[23] motiflerinin işlendiği görülmektedir. Çerçeve bordürlerinden hemen sonra mozaik panoda son bölümü korunabilmiş bir yazıt batı yönde görülmektedir. Benzer örneklerle karşılaştırıldığında yazıt "(οὗ ὁ θ)εὸς οἶδεν τὸ ὄνομα*/ Tanrı onun ismini biliyor*" şeklinde okunmuştur[24]. Bu yazıtla aynı ifadeye sahip bir mozaik yazıt da Selanik Akheiropoietos Kilisesi neflerini birbirinden ayıran kemer aralarında bulunmaktadır[25]. Batı bölümde yer alan bu yazıttan sonra panonun merkezine yerleştirilen kompozisyon başlamaktadır.

G. 6: Balatlar Kilisesi Mozaikleri 3 Numaralı Mozaik Pano, Üzüm Yiyen Kızıl Gerdan Figürü (O. Hetto, 2021)

21 Bu desenin benzeri için bk. Décor I, Pl.10g, 39.

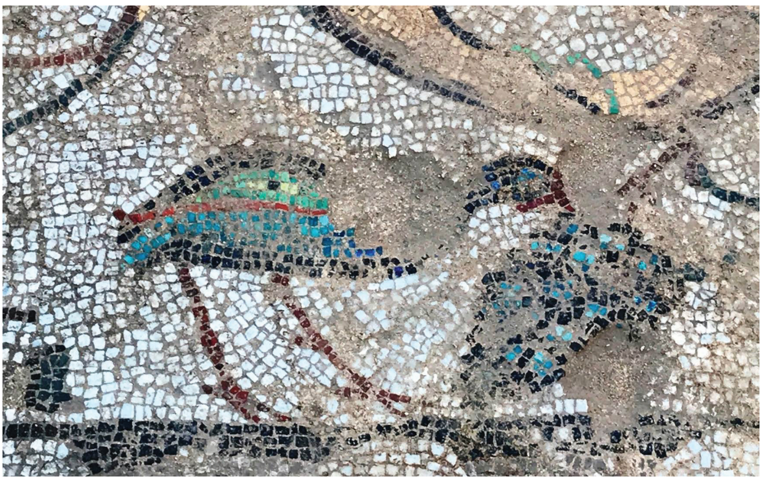
22 Bu motifin en yakın benzeri için bk. Décor, II, 50.

23 En yakın motif örneği Décor I, Pl.60d.

24 Mozaik üzerindeki yazıt Doç. Dr. Bülent Öztürk tarafından okunmuş olup kıymetli bilgileri için kendisine teşekkür ederiz.

25 Charalambos Bakirtzis ve Eftychia Kourkoutidou Nikolaidou, *Mosaics of Thessaloniki: 4th to 11th Century,* (Athens: Kapon Editions, 2012), 212. Akheiropoietos Kilisesi'nin duvar ve kemer içi mozaiklerinde altın yaldızlı cam mozaiklerden oluşan fon üzerinde çok renkli tesseralarla bitkisel desenler, balık ve kuşlar işlenmiştir. Özellikle Balatlardaki 3 Nolu refrigerium sahnesindekine çok benzer bir kraterden çıkan asma dalları, yapraklar ve üzümler arasında hareket hâlinde kuşlar gösterilmiştir. Bazı panolarda ise kuşlar kraterin iki yanında karşılıklı durmaktadır.

Panoda beyaz renkli tesseralar ile oluşturulan fon üzerinde tasvir edilen sahnede gösterişli bir vazo olan krater (khantaros?) yüksek kaideli, basık küresel gövdeli, dar boyun ve dışa doğru açılan yayvan ağız kısmından oluşur. Kızıl kahve ve bej renklerde tesseralarla konturlanan kap, sarı renkli tesseralarla dolgulanmıştır[26]. Kraterin içerisinden çıkarak kompozisyon alanının tamamında hareketli bir görünüm oluşturan asma dalı ise sarı, kızıl kahve ve kiremit rengi tesseralarla üç renkli olarak ele alınmıştır. Asma yaprakları farklı tonlardaki yeşil cam ve taş tesseralara sahiptir. Pano içerisinde kimi zaman serbest yürüyen ya da duran kimi zaman ise asmadan çıkan üzümleri yerken tasvir edilmiş kuşlarda da çeşitlilik görülmektedir. Kızılgerdan, papağan, saz horozu ve keklik gibi değişik cinslerde kuş betimlerinin varlığı, kompozisyonun zenginleştirilmek ve ikonografik anlam olarak çeşitlilik katılmak istendiğini ortaya koymaktadır **(G. 6, G. 7)**[27]. Günümüze panonun sadece güney yarısı ulaştığı için tüm kompozisyon hakkında bilgiler vermek güç olsa da Bizans tasvir sanatlarında görülen diğer refrigerium sahnelerinden hareketle simetrik olarak bu sahnenin tasarlanmış olduğu düşünülebilir.

G. 7: Balatlar Kilisesi Mozaikleri 3 Numaralı Mozaik Pano, Üzüm Yiyen Saz Horozu Figürü (G. Köroğlu, 2018)

Mozaik panonun güney bölümünde, merkezdeki kraterin üst kısmındaki bir kuş tasviri tahrip olmuş, diğer 7 farklı türdeki kuş ise dağınık bir biçimde asmalar arasında betimlenmişlerdir. Kompozisyon düzeni bakımından sahnenin ele alınış şekli Beyrut Zahrani Kilisesi[28], Lübnan Beiteddine Müzesi[29], Mersin Dağ Pazarı Intra Muros Ba-

26 Balatlardaki opus tesselatum tekniğinde yapılmış adak mozaiklerinde cam ve taş tesseralar bir arada kullanılmıştır. Bu sebeple Balatlar mozaikleri, döşeme mozaiklerinde cam kullanımına önemli bir örnek olarak gösterilebilir.

27 Ozan Hetto, "Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı Erken Bizans Dönemi Mozaiklerinin İkonografisi" (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2021), 99-110.

28 Nada Hélou, *Les Mosaïques Protobyzantines Du Liban Iconographie et Symbolisme* (Jounieh: Universite Saint Esprit de Kaslik, 2019), 122, fig. 126.

29 Hélou, *Les Mosaïques Protobyzantines*, 200, fig. 212.

zilikası[30], Erzincan Altıntepe Kilisesi[31], Lübnan Khân Khaldé Kilisesi[32], Germanicia Antik Kenti[33] Ksanthos[34] ve Kudüs Şam Kapısı yakınlarında ele geçen mozaikler[35] ile benzerlik göstermektedir.

Refrigerium olarak tanımladığımız sahneyi ikonografik olarak değerlendirdiğimizde bu kompozisyon cennet ve öteki yaşam yanında başka sembolik anlamları da içermiş olmalıdır. Yunancadan Latinceye aktarılan ve genellikle rahatlama anlamında kullanılan refrigerium kelimesi, Pagan ve Hristiyan dönemlerde bir ritüel olarak ölenin ardından verilen yemeği (ölü yemekleri) de tanımlamaktadır[36]. Bizans tasvir sanatında karşımıza çıkan ve refrigerium sahnesi olarak isimlendirilen sahneler aslında bu yeme/içme eyleminin birer varyasyonu olarak görülebilir. Genellikle bir kaptaki su/şarap veya asma meyvesi olan üzüme yönelmiş ya da hayat ağacı etrafında toplanmış ruhları temsil eden ve simetrik olarak karşılıklı yerleştirilmiş tavus kuşu, geyik, aslan veya koyun gibi hayvan figürlerinin sembolik anlamları bulunmaktadır. Kraterdeki su/şarap ya da kraterden çıkan asma dalı (üzüm) kompozisyonlarıyla birlikte betimlenen hayvan figürleri, inanan insanların ölümsüzlüğü yudumlamalarına, susuzluklarını Tanrı ile gidermelerine gönderme yapmış olmalıdır. Refrigerium'un bugüne kadar cennet ve ölümsüzlüğü temsil ettiğine inanılmışsa da ilk teologlardan olan Tertullian, refrigerium'u cennet ve cehennem arasındaki yer olarak tanımlamıştır[37]. İnsanların var oluşundan itibaren sonsuz yaşam, ölüm, ceza ve mükâfat kavramlarının hep bir arada harmanlandığı öteki dünya inancı, tüm bu düşüncelerin kökenini oluşturmaktadır. Dolayısıyla erken dönemlerden itibaren oluşmaya başlayan sonsuz yaşam fikri, insanları zaman içerisinde farklı ritüellere ve düşünce tarzlarına iterken felsefi olarak zaman ve mekânın dışında bir var oluşun ve sonsuz yaşam fikrinin kavranmasına olanak sağlamaktadır. Tüm bu kavramlar aslında yaşamla bağdaştırılarak insanların bilmedikleri öteki âlemden duydukları korku ile bu dünyada sürdürdükleri yaşamlarından daha adil, daha huzurlu ve daha mutlu olma arzusu olarak yorumlanabilir. Ölümden sonraki yaşamda imanlıların, iyilerin, bu dünyada ezilenlerin daha rahat edecekleri bir cennet, dinsizlerin, kötülerin ve günahkârların bin bir çeşit cezaya çarptırılacakları bir cehenneme olan inanç insanoğlunun hayallerini süslemiştir. Bundan dolayı tarihin her

30 Füsun Tülek, "The Late Roman and Early Byzantine Floor Mosaics in Cilicia", (Doktora Tezi, University of Illinois, 2004), fig. 29.

31 Birol Can, "Erzincan Altıntepe Church with Mosaic," *Journal of Mosaic Research* 3/4 (2009), 9, fig.15.

32 Hélou, *Les Mosaïques Protobyzantines,* 61, fig. 56.

33 Oktay Dumankaya, "Room and Corridor Mosaics from the Ancient City of Germanicia and its Iconographic Assessment," *Journal of Mosaic Research* 11 (2018), 12, fig.2.

34 Marie Patricia Raynaud, *Corpus of The Mosaics of Turkey I Lycia Xanthos, Part 1 The East Basilica* (İstanbul: Uludağ Üniversitesi Mozaik Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009), fig.165.

35 Tuğçe Karademir, "Bizans Resim Sanatında Refrigerium Sahneleri," (Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2019), 33.

36 José R. Aja Sánchez, "La Acepción Trascendente Del Refrigerium Cristiano: Entre El Agua y El Infierno," *Collectanea Christiana Orientalia* 12 (2015), 2; Karademir, "Bizans Resim Sanatında Refrigerium," 7.

37 Jacques Le Goff, *The Birth of Purgatory* (İngiltere: University of Chicago Press, 1984), 47.

döneminde hayal edilerek işlenen öteki dünya tasvirleri ölümün bir son olmadığı ve bu dünyadaki yaşamda yapılanların yüce güç tarafından değerlendirileceği düşüncesinin bir tezahürü olarak sanatta yer bulmaktadır.

Tüm bu kavramlarla bağlantılı olarak özellikle Erken Hristiyanlık dönemi sanatında sıkça işlenmiş olan refrigerium sahneleri insanlık tarihinde devamlı olarak yer bulan bir düşüncenin varyasyonu olarak kabul edilebilir. Hristiyan teolojisinde cennet ve cehennemden ayrılarak üçüncü bir yer olarak tanıtılan refrigerium, iyi ruhların cennet öncesinde bekledikleri yer olarak tanımlanmaktadır[38]. Kötü ruhların beklediği "Araf" kavramının zıddı olarak Refrigerium iyi ruhların beklediği yer olup görsel olarak da cennetin ön gösterimi şeklinde karşımıza çıkmaktadır[39]. Antik dönem pagan inanışlarıyla pek çok benzerlik içeren refrigerium teması ruhların öteki dünyadaki ferahlığıyla özdeşleştirilmiş ve "su" bu kavramın vazgeçilmez ögelerinden biri hâline gelmiştir[40]. Aynı zamanda yeme ve içme eylemi de rahatlıkla bağlantılı hâle gelirken ölen kişilerin yakarışları olarak da bu kavram teolojide yer bulmuştur. Dolayısıyla refrigerium olarak tanımlanan kavram ölen kişilerin kıyamet öncesinde Tanrı'dan af diledikleri ve huzur buldukları mekân olarak tanımlanabilir[41].

Hristiyan tasvir sanatında uzun zaman ufak tefek değişikliklerle de olsa yer almış olan refrigerium sahnelerini ağırlıklı olarak ölümle ilişkili mekân ya da eşyalarda görmek mümkündür. Özellikle kiliseler, mezar yapılarının duvar resimleri, lahitler ve mezar taşlarında bu kompozisyon işlenmiştir. Bir kantharos'tan su içen tavus kuşu bu sahnenin en tanınan ve en yaygın olanıdır. Via Latina Katakompu[42], Silistra Mezar Odası[43], Viminacium Mezar Odası[44], İznik Elbeyli Hipojesi[45] duvar resimleriyle, Kyustendil Bazilikası[46], Perinthos (Marmara Ereğlisi) Bazilikası[47] ve Cezayir Cherchell Müzesi'ndeki[48] döşeme mozaiklerinde kantharos etrafında tavus kuşu figürleri görülmektedir **(G. 8)**. Bizans tasvir sanatında bu sahne sadece duvar resimleri ve

38 Karademir, "Bizans Resim Sanatında Refrigerium," 8.

39 Detaylı bilgi için bk. John Casey, *After Lives A Guide to Heaven, Hell, and Purgatory* (New York: Oxford University Press, 2009); Kristof K. P Vanhoutte ve Benjamin W. McCraw, *Purgatory Philosophical Dimensions,* (London: Palgrave Macmillan, 2018); Goff, *The Birth of Purgatory*.

40 Franz Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism* (Chicago: Open Court Pub, 1911), 102.

41 Brouria Bitton Ashkelony*, Encountering the Sacred The Debate on Christian Pilgrimage in Late Antiquit,* (London: University of California Press, 2005), 136.

42 Lawrence Nees, *Early Medieval Art* (İngiltere: OUP Oxford, 2002), 58.

43 Karademir, "Bizans Resim Sanatında Refrigerium," 17.

44 Jelena Andelković Dragana, "Peacock as a Sign in the Late Antique and Early Christian Art", *Archaeology and Science* 6 (2011), 239.

45 Enis Karakaya, *Yurdumuzdaki Geç Helenistik ve Erken Hristiyanlık Dönemi Hipojeleri* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987), 76-79.

46 Vania Popov ve Alexander Lirsch, "Corpus of Late Antique and Early Christian Mosaics in Bulgaria" *XI. Uluslararası Antik Mozaik Sempozyumu* (İstanbul: Ege Yayınları, 2011), 793-812.

47 Karademir, "Bizans Resim Sanatında Refrigerium," 44.

48 Ebru Parman, "Bizans Sanatında Tavus Kuşu İkonografisi", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a Armağan* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1993), 387-412.

mozaiklerde değil, birçok taş eser, mimari plastik elemanlar, ahşap, kemik ve özellikle de 6-7. yüzyılın hilal biçimli küpelerinde karşımıza çıkmaktadır[49]. Bunun yanında ortada bir krater olmaksızın İsa'nın çarmıha gerildiği "Gerçek Haç" ile birleştirilmiş "Hayat Ağacı"nı temsil eden bitki ve palmet benzeri bitkisel desenin ya da bir haçın iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiş kuş tasvirleri de Bizans sanatı içerisinde yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. Cennet betimlemesi olarak tanımlanan bu sahneler de refrigerium olarak adlandırılmış, kraterli tavus kuşu tasvirleri gibi yaygın olarak işlenmiştir. Olympos Piskoposluk Kilisesi[50], Arykanda[51], Tunus Henchir Sokrine Vaftizhanesi[52] ve Madaba Vaftizhanesi[53] resimleri gibi örneklerde bir bitkisel desenin ya da haçın iki yanında tasvir edilmiş kuş betimlemeleri karşımıza çıkmaktadır **(G. 9)**. Bu iki farklı kompozisyon düzenin yanında krater/kantharos içerisinden çıkan asma dalları, yaprakları ve üzümler olan üçüncü bir refrigerium kompozisyon şeması daha Hristiyan sanatında yer bulmuştur. Bu üçüncü kompozisyon düzeninde simetrik olarak yerleştirilen hayvanlar yanında asimetrik olarak dallar arasına çeşitli hayvanların tasvir edildiği de görülmektedir. Beyrut Zahrani Kilisesi[54], Lübnan Beiteddine Müzesi[55], Mersin Dağ Pazarı Intra Muros Bazilikası[56], Erzincan Altıntepe Kilisesi[57], Lübnan Khân Khaldé Kilisesi[58], Germanicia Antik Kenti[59], Ksanthos Antik Kenti[60] ve Kudüs Şam Kapısı yakınlarında ele geçen mozaikler[61] bu üçüncü kompozisyon düzeni olan kantharos'tan çıkan asma dalları ve üzüm betimlerine sahip örnekler olarak gösterilebilir **(G. 10)**.

49 Gülgün Köroğlu, "Erken Bizans Döneminden Hilal Biçimli Küpeler", *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim, Dr. Mine Kadiroğlu'na Armağan,* ed. A. Ceren Erel, vd. (Ankara: Rekmay Yayınevi, 2011), 399-407. Gülgün Köroğlu, "Silifke Müzesi'ndeki Erken Bizans Dönemi'ne Ait Hilal Biçimli Küpeler/ Crescent-Shaped Earrings of the Early Byzantine Period at the Silifke Museum", *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 14 (2016), 372-378.

50 Nilay Çorağan, "Olympos'taki Bizans Dönemi'ne Ait Duvar Resimleri," *Olympos I 2000-2014 Araştırma Sonuçları* (Antalya: Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi Yayınları, 2017), 145-166.

51 Cevdet Bayburtluoğlu, "Arykanda Kazıları 2006", *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 5 (2007), 1-5.

52 Sebastian Ristow, *Frühchristliche Baptisterien* (Münster: Aschendorffesche JbAC Erganzungs, 1998), 257.

53 Piccirillo Michele, "Gruppi episcopali nelle tre Palestine e in Arabia", *Actes du XIe Congrès International D'archeologie Chretienne* (Roma: Publications de l'École française de Rome,1989), 499-500.

54 Hélou, *Les Mosaïques Protobyzantines*, 122, fig. 126.

55 Hélou, *Les Mosaïques Protobyzantines*, fig. 212.

56 Tülek, "The Late Roman," 200, fig. 29.

57 Can, "Erzincan Altıntepe Church", 9, fig.15.

58 Hélou, *Les Mosaïques Protobyzantines*, 61, fig. 56.

59 Dumankaya, "Room and Corridor," 12, fig. 2.

60 Raynaud, *Corpus of The Mosaics*, fig. 165.

61 Karademir, "Bizans Resim Sanatında Refrigerium," 33.

G. 8: İznik Elbeyli Hipojesi, Refrigerium Konulu Duvar Resmi
(https://rehber.kim/turkiye/iznik/2019/04/yeralti-mezari-hypoge/27.02.2021)

G. 9: Ravenna, Piskopos Theodoros'un Lahti
(https://thevcs.org/bodily-resurrection/life-latent-death 27.05.2021)

G. 10: Lübnan Khân Khaldé Kilisesi, Refrigerium Konulu Mozaik, Detay
(Hélou, *Les mosaïques Protobyzantines,* 61)

Pagan ve tek Tanrılı dinlerde cennet denince akla gelen su ve yeşillik kavramları Hristiyan sanatında kendine refrigerium sahnelerinde yer bulmuştur. Dünyada görülen iklimlerin karışımı olarak düşünülen ve eşit bir iklim olarak tanımlanan öteki dünyada dallar hep yeşil, meyveler ise her zaman olgunlaşmış durumdadır[62]. Bu bağlamda refrigerium denen cennet öncesi bekleme ve yakarma yerinde veya ebedi mutluluk ve huzur yeri olan cennette su ve yeşillik bir arada düşünülmüştür. Bu düşünceden dolayı her iki konuyu tasvir eden sahnelerde sıklıkla yeşillik (ağaç, çiçek, meyve vb) ve su betimlemelerine yer verilmiştir. Değindiğimiz örnekler her ne kadar kuş figürlerini kapsasa da refrigerium temalı sahnelerde geyik, aslan, koyun vb. birçok farklı cinsten hayvan da tasvir edilmiştir. Kuş dışında memeli kara hayvanlarının tasvir edildiği örnekler ağırlıklı olarak Ortadoğu Hristiyan sanatında karşımıza çıkmaktadır.

Refrigerium genel anlamda cennet öncesinde ruhların gittiği bekleme ve yakarma yeri olarak tanımlansa da bu konulu sahneleri içeren kompozisyonlarda tercih edilen figür ve desenler kendi içerisinde de çeşitli ikonografik ayrıntılar barındırmaktadır. Bu bağlamda refrigerium konulu sahnelerin neredeyse tamamında görülen beyaz arka fon, cennetin eşit iklimini sembolize etmektedir[63]. Refrigerium konulu sahnelerin önemli bir figürü olan su ise sonsuz yaşam ve Hristiyan hayatıyla özdeşleştirilmiştir. Hristiyanlığın önemli ritüellerinden biri olan vaftiz liturjisi ile ilk defa karşımıza çıkan su, temizlik ve arınmanın bir aracı olarak dünyadaki insanların başvurduğu bir öz kaynaktır[64]. *Eski Ahit*'te yaratılış pasajında anlatılan kutsal ruhun üzerinde uçtuğu su, sonsuz yaşamın sembolizmi olarak Hristiyan sanatında yer bulmuştur[65]. Aynı zamanda ferahlama anlamına gelen refrigerium'da su içme eylemi ikonografik olarak ferahlama yanında Tanrı'yı benimseyen ve onu kana kana içen inanan ile temsil edilmektedir[66]. Bunun dışında asma ve üzüm kompozisyonları İsa, ökaristi ve asma ile dallarının içerisinden çıktığı krater ise ökaristi ayininde kullanılan kalis ve altarla özdeşleştirilmiştir[67]. Aynı zamanda asma, hayat ağacını; üzümler ise sonsuz yaşamı sembolize etmektedir[68]. Asma vb. ağaçlar sonsuz yaşama bir taraftan atıf yaparken diğer taraftan da İsa'nın çarmıha gerildiği gerçek haçta kullanılan ağaç ile ilişkilendirilerek ölüme atıf yapmaktadır[69]. Ancak en yaygın anlamıyla asma İsa olarak sembolize edilmektedir. *Yuhanna İncili*'nde 15:1'de geçen "*Ben gerçek asmayım, babam bağcıdır"* ifadesi ve

62 Henry Maguire, "Paradise Withdrawn, *Byzantine Garden Culture* (Washington, D. C: Dumbarton Oaks, 2002), 24.

63 Maguire, "Paradise Withdrawn," 24.

64 Vaftiz Liturjisi için bk. Meryem Acara, "Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15-1 (1998), 183-201.

65 *Eski Ahit*, Yaratılış: 1/2

66 Hélou, *Les Mosaïques Protobyzantines*, 171.

67 Zeynep Mercangöz, "Ortaçağ Hristiyanlık İnanışında Ökaristi ve Sanattaki Yansımaları: Bizans Sanatında Ökaristi Sembolleri," *Sanat ve İnanç* 2 (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 2004), 45. Hélou, *Les Mosaïques Protobyzantines,* 177.

68 Hélou, *Les Mosaïques Protobyzantines,* 175.

69 Hélou, *Les Mosaïques Protobyzantines,*175.

yine Yuhanna İncili'nde 15:5'te geçen *"Ben asmayım, sizler çubuklarımsınız. Bende kalan, benim de kendisinde kaldığım kişi çok ürün verir"* pasajlarından da anlaşılacağı üzere bu özdeşleştirmeyi İsa kendisi yapmıştır. Sanatta asma ve özellikle üzüm tasvirleri dini ikonografi içerisinde aynı zamanda fedakârlık olarak da yorumlanmaktadır[70]. Zaten ökaristi yani şarapla ilişkilendirilen üzümün fedakârlık ile eş anlamlı olması makul bir yaklaşımdır. Tanrının kuzusu olarak tabir edilen İsa kendini insanlık adına kurban etmeden önce havarileriyle yediği Fısıh Yemeği'nde şarabı kanı olarak tanımlamıştır[71]. Yani şarap kurban edilişin bir sembolü olarak teolojide karşımıza çıkmaktadır. İsa'nın kanı olarak sembolize edilen şarap aslında Hristiyanlıkta öteki alemdeki sonsuz ve iyi olan yaşamı içmek olarak yorumlanabilir. Refrigerium sahnelerinde yaygın olarak görülen kuşlar ise inanan insanlar ile özdeşleştirilmiştir. İnananların ruhlarının temsili olarak tanımlanan kuş betimlemeleri, melekler gibi hayal gücünün ve manevi süreçlerin hızlılığıyla da ilişkilendirilmektedir. İnananları kuş biçiminde tasvir etmek aslında tıpkı melekleri kanatlı olarak tanımlamak ve resmetmekle aynı şeydir. İnsana ait bir özellik olmayan uçma yetisi aslında kuş betimlemeleriyle insana aktarılırken aynı zamanda yukarlarda olduğuna inanılan kutsala ulaşmanın bir yoludur. Kuşların yaşam biçimleri ve karakteristik özellikleri insanların ruhsal özellikleriyle bağdaştırılmış olmalıdır[72]. Dolayısıyla tasvirlerde yer alan farklı cins kuşlar, farklı ruhsal veya maneviyattaki insanların da birer tezahürü olarak görülebilir[73]. Bundan dolayı en yüksekte uçan kartal, İsa'yı temsil ederken, daha alçakta uçan kuşlar dünyevi varlıkları hatırlatması bakımından farklı karakter özelliklerine sahip insanları simgelemiş olmalıdır.

Konumuz olan Balatlar'da gün ışığına çıkarılan 3 numaralı mozaik panodaki refrigerium sahnesi de özellikle bu ikonografik anlatımı dolayısıyla seçilmiş olmalıdır **(G. 3).** Burada Geç Roma-Erken Bizans dönemi içerisinde incelediğimiz refrigerium konulu sahnelerin varyasyonlarından üçünün de dışında kalan farklı bir kompozisyon düzeni görülmektedir. Kraterden çıkan asma dalları ve üzümleri tasvir eden refrigerium tasarımına benzese de figür yerleştirilişi bakımından kısmen bu gruptan ayrılmaktadır. Geç Roma-Erken Bizans dönemi refrigerium sahnelerinde sıklıkla karşılaştığımız merkezdeki vazonun her iki yanında karşılıklı duran hayvan betimlemeleri 3 numaralı panoda görülmemektedir. Asimetrik olarak sahne içerisinde dağıtılmış olan kuşlar farklı bir sahne izlenimi verse de refrigerium tasviri olduğuna şüphe yoktur. Sahnenin yarım olması bakımından kesin kompozisyon düzenine ait kanıtlar sunula-

70 Juan Eduardo Cirlot, *A Dictionary of Symbols* (London: Dover Publications, 2001), 122.

71 Markos 14:12-26; Luka 22:7-23; Yuhanna 13:21-30; 1Korintliler 11:23-25; "*Yemek sırasında İsa eline ekmek aldı, şükredip ekmeği böldü ve öğrencilerine verdi. "Alın, yiyin" dedi, "Bu benim bedenimdir." Sonra bir kâse alıp şükretti ve şarabı öğrencilerine vererek, "Hepiniz bundan için" dedi. "Çünkü bu benim kanımdır, günahların bağışlanması için birçokları uğruna akıtılan antlaşma kanıdır. Size şunu söyleyeyim, Babamın egemenliğinde sizinle birlikte yenisini içeceğim o güne dek, asmanın bu ürününden bir daha içmeyeceğim*".

72 Cirlot, *A Dictionary of Symbols*, 28.

73 Cirlot, *A Dictionary of Symbols*, 28.

masa da diğer örneklerden hareketle güney bölümü günümüze ulaşan panonun kuzey bölümde de simetriğinin olması muhtemeldir. Genel olarak biraz önce değindiğimiz ikonografik bilgileri ana hatlarıyla benimseyen kompozisyon düzeninde bekleyiş ve yakarış teması açık bir şekilde izlenmektedir. Erken Bizans döneminde Sinop'un seçkin insanlarının gömü yeri olarak işlevlendirilmiş mekânda yer alan bu mozaik pano, ölüm ve öteki dünya inancıyla yakın ilişkili olduğu için özellikle seçilmiştir. Kraterden çıkan asma dallarındaki üzümleri yerken tasvir edilen kuşlar tıpkı krater-deki suyu içen tavus kuşları gibi sonsuz yaşamı yudumlamaktadırlar. İsa'nın kanı ile sembolize edilen şarabın ön belirimi olan üzüm bu bağlamda ökaristi ile bağdaşarak yakarış temasına dönmektedir. Üzümleri yiyen kuşlar, Hristiyanların ruhlarını temsil etmektedir. Kurtuluş için bu yeme eylemiyle yakarmaktadırlar. Bunun yanında bu betimleme ile Mercangöz'ün de dediği gibi inanan ruhların İsa'nın kanı ile kutsanması da gerçekleşmektedir[74].

Kompozisyon içerisinde tasvir edilen inanan insanların ruhlarını temsil eden kuşların her biri kendi içerisinde farklı bir ikonografi de sergilemektedir. Örneğin papağan figürü ikonografik anlam içerisinde taklit etme ve konuşma yeteneğinden dolayı haberci olarak yorumlanmaktadır[75]. Kraterin seyirciye göre sağında bulunan saz horozu tasviri ise gün ile özdeşleştirilmektedir. Gün doğumunda öterek günün haberini veren horozlar, Hristiyan dini içerisinde sembolik hayvanlar olarak sanatta her dönemde yer almışlardır[76]. Bizans dönemi rüya tabircilerinden Nikephoros'a göre rüyada horoz görmek iyi anlamlar içermektedir[77]. Konstantinopolis Patriği Germanos'un rüya tabirnamesine göre ise horoz görülen rüyalar gerçek olarak kabul edilmektedir[78]. Danyal'ın rüya tabirnamesine göre de rüyada horoz görmek arzu edilen tüm işlerin gerçekleşeceği şeklinde yorumlanmaktadır[79]. İkonografik yorumlar ve bunun yanında Bizans dünyasında görülen rüya tabirleri ile iyilik ve istenilen işin gerçekleşmesi olarak yorumlanan horoz, refrigerium sahnesinde önemli bir sembolik figür olarak görülebilir. Cennete gitmek için yakarılan ve beklenen yer olan refrigerium'da horozun bu sembolik anlamlarla yer alması konunun doğasıyla birebir uyuşmaktadır. Burada tasvir edilen figürün bir saz horozu olması şaşırtıcı gibi dursa da yerel atölye ürünü olduğu anlaşılan mozaiklerin sanatçısının görüntüsü dolayısıyla normal bir horoz yerine saz horozu tercih ettiği düşünülebilir. Bunların dışında Balatlar Kilisesi, refrigerium konulu mozaik panonun güney batı köşesinde yer alan keklik figürü ise diğer kuşların aksine daha farklı bir ikonografik anlam içermektedir. Yeremya 17:11'de "*Yumurtlamadığı yumurtaların üzerinde oturan keklik nasılsa, haksız servet edinen kişi de*

74 Mercangöz, "Ortaçağ Hristiyanlık İnanışında Ökaristi," 45.

75 Cirlot, *A Dictionary of Symbols*, 250.

76 Cirlot, *A Dictionary of Symbols*, 51-52. Aynı zamanda Petrus'un pişmanlığı ile özdeşleşen horoz pişmanlık sembolizmi içerisinde de değerlendirilmektedir.

77 Steven Oberhelman, *Bizans'ta Rüya Tabirnameleri* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 137.

78 Oberhelman, *Bizans'ta Rüya Tabirnameleri*, 156.

79 Oberhelman, *Bizans'ta Rüya Tabirnameleri*, 75.

öyledir. Yaşamının ortasında serveti onu bırakır” şeklinde bir ifade yer almaktadır. Yahuda'nın ihanetinin anlatıldığı bölüm içerisinde yapılan bu benzetmeyle aslında keklik iyilikten ziyade kötü bir anlam üstlenmektedir. Haksız kazançla özdeşleştirilen keklik, insanların nefsi ile de özdeşleştirile bilinir. Bu bağlamda ferahlama ve yakarma yeri olan refrigeriumda insan nefsine de atıf yapılmış olmalıdır. Nefsi hatalar dolayısıyla yakarışın birer sembolü olarak bu kuş düşünülebilir.

Sonuç

Sonuç olarak bakıldığında Balatlar'daki refrigerium konulu mozaik pano hem bölge hem de Bizans sanatı içerisinde farklı bir konum teşkil etmektedir. Sinop'a en yakın konumdaki Erken Bizans dönemi yerleşimi olan Karabük'teki Hadrianoupolis antik kentinde sürdürülen kazılarda kilise zemininde bulunan refrigerium sahnesinde ortadaki kraterin iki yanında karşılıklı tavus kuşları vardır[80]. Sinop'ta ise günümüze kadar gün ışığına çıkarılan Geç Roma-Erken Bizans dönemi mozaikleri içerisinde bir başka refrigerium sahnesi bulunmamaktadır. Bunun dışında Bizans sanatı içerisinde Balatlar Kilisesi refrigerium konulu mozaik pano ile benzer bir örnek de henüz açığa çıkartılamamıştır. Balatlar Kilisesi örneği kompozisyon şeması bakımından daha önce de değindiğimiz gibi Beyrut Zahrani Kilisesi[81], Lübnan Beiteddine Müzesi[82], Mersin Dağ Pazarı Intra Muros Bazilikası[83], Erzincan Altıntepe Kilisesi[84], Lübnan Khân Khaldé Kilisesi[85], Germanicia Antik Kenti[86], Ksanthos[87], Kudüs Şam Kapısı yakınlarında ele geçen mozaik[88] örnekleriyle kısmen benzerlik göstermektedir. Dallar arasında farklı cins kuş veya hayvanların tasvir edildiği bu örneklerle de Balatlar örneği asimetrik düzeni bakımından ayrılmaktadır. Bu veriler ışığında kompozisyon şemasında görülen bu farklılık, atölye veya bani kaynaklı olabilir. Yerel bir atölyede üretildikleri tespit edilebilen mozaiklerin Erken Bizans dönemi ikonografisi içerisinde genel hatlarıyla bağlantısı olduğu anlaşılsa da ayrıntılarda farklılıklar görülmektedir. Bu bakımdan Balatlar Kilisesi mozaik örneklerinde karşımıza çıkan refrigerium kompozisyonu Bizans tasvir sanatları içerisinde kendine has bir kompozisyon düzenlemesi ile refrigerium konulu sahnelerin tipolojisinde yeni bir başlığı oluşturmaktadır.

80 Ersin Çelikbaş, "Hadrianoupolis Kilise C Mozaikleri Konusunda Bir Ön Değerlendirme," *Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu Bildirileri* (Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2019), 290-295.

81 Hélou, *Les Mosaïques Protobyzantines,* 122, fig. 126.

82 Hélou, *Les Mosaïques Protobyzantines*, 200, fig. 212.

83 Tülek, "The Late Roman," fig. 29.

84 Can, "Erzincan Altıntepe Church With Mosaic," 9, fig. 15.

85 Hélou, *Les Mosaïques Protobyzantines*, 61, fig. 56.

86 Dumankaya, "Room and Corridor," 12, fig. 2.

87 Raynaud, *Corpus of The Mosaics*, fig. 165.

88 Karademir, "Bizans Resim Sanatında Refrigerium," 33.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The authors hav no conflict of interest to declare.
Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Acara, Meryem. "Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler." *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15-1 (1998): 183-201.

Ashkelony, Brouria Bitton. *Encountering the Sacred The Debate on Christian Pilgrimage in Late Antiquit.* London: University of California Press, 2005.

Balmelle Catherine vd. *Le Décor Géométrique de la Mosaïque Romaine I*, Paris: Picard, 1985.

Balmelle Catherine vd. *Le Décor Géométrique de la Mosaïque Romaine II*, Paris: Picard, 2002.

Barat, Claire. "La Ville De Sinope, Réflexions Historiques Et Archéologiques." *Sinope The Results Of Fifteen Years Of Research Proceedings Of The International Symposium*. Ed. Dominique Kassab Tezgör. Leiden/Boston: Brill; Bilingual Edición, 2012, 25-64.

Bayburtluoğlu, Cevdet. "Arykanda Kazıları 2006." *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 5 (2007): 1-5.

Bryer, Anthony ve David Winfield. *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*. Washington D.C: Dumbarton Oaks Publications Office, 1985.

Can, Birol. "Erzincan Altıntepe Church with Mosaic." *Journal of Mosaic Research* 3/4 (2009): 5-13.

Casey, John. *After Lives A Guide to Heaven, Hell, and Purgatory.* New York: Oxford University Press, 2009.

Casey, John. *Sinope A Catalogue of the Greek, Roman and Byzantine Coins in Sinop Museum (Turkey) and Related Historical and Numismatic Studies*. London: Royal Numismatic Society, 2010.

Bakirtzis Charalambos. *Nikolaidou, Eftychia Kourkoutidou Mosaics of Thessaloniki: 4th to 11th Century*. Athens: Kapon Editions, 2012.

Cirlot, Juan Eduardo. *A Dictionary of Symbols*. London: Dover Publications, 2001.

Cumont, Franz. *The Oriental Religions in Roman Paganism*. Chicago: Open Court Pub, 1911.

Çelikbaş, Ersin. "Hadrianoupolis Kilise C Mozaikleri Konusunda Bir Ön Değerlendirme", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu.* Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2019, 290-295.

Çorağan, Nilay. "Olympos'taki Bizans Dönemi'ne Ait Duvar Resimleri." *Olympos I 2000-2014 Araştırma Sonuçları*. Antalya: Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi Yayınları, 2017, 145-166.

Delaney, Leslie Payne. *Sinop in Ancient Times*. y.y, 1960.

Doonan, Owen P. *Sinop Landscapes Exploring Connections a Black Sea Hinterland*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology, 2004, 94-121.

Dragana, Jelena Andelkovi Ć. "Peacock as a Sign in the Late Antique and Early Christian Art." *Archaeology and Science* 6 (2011): 231-248.

Dumankaya, Oktay. "Room and Corridor Mosaics from the Ancient City of Germanicia and its Iconographic Assessment." *Journal of Mosaic Research* 11(2018): 9-25.

Durak, Nihat. "Sinoplu Bir Gnostik: Marcion." *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2013):1-18.

French, David H. *The Inscriptions of Sinope* I, Bonn: Habelt, 2004.

Gür, Durmuş ve Fatma Gür. "Hagios Phokas." *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/3 (2016): 1-37.

Gür, Durmuş ve Sinan Yılmaz. "Batı Karadeniz'de Saygı Gören Bazı Azizler, Karadeniz Ereğlisi, Filyos, Safranbolu, Amasra, Bartın, Sinop." *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* 1, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2017, 228-245.

Hélou, Nada. *Les Mosaïques Protobyzantines Du Liban Iconographie et Symbolisme*. Jounieh: Universite Saint Esprit de Kaslik, 2019.

Hetto, Ozan. "Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı Erken Bizans Dönemi Mozaiklerinin İkonografisi." Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2021.

Hill, Stephen. "The First Season of Rescue Excavations at Çiftlik (Sinop)." *Anatolian Studies* 45 (1995): 219-231.

Hill, Stephen. "Çiftlik." *Anatolian Archaeology* 2 (1996), 285-300.

Kaba, Hazar ve Hüseyin Vural. "Arkeoloji ile Geçen Yetmiş Yıl-Kazılar Işığında Sinop Arkeolojisi." *Sosyal Bilimciler Gözüyle Sinop*. Ed. Özgür Kıran. Ankara: Berikan Yayınları, 2018, 436-464.

Karademir, Tuğçe. "Bizans Resim Sanatında Refrigerium Sahneleri." Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2019.

Karakaya, Enis. "Yurdumuzdaki Geç Helenistik ve Erken Hristiyanlık Dönemi Hipojeleri." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987.

Kazhdan, Aleksander ve Nancy Patterson Ševčenko. "Phocas." *Oxford Dictionary of Byzantium* III. New York: Oxford University Press, 1991, 1667.

Köroğlu, Gülgün. "2010 Yılı Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı." *33. Kazı Sonuçları Toplantısı* 3. Malatya: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011, 65-75.

Köroğlu, Gülgün. "Erken Bizans Döneminden Hilal Biçimli Küpeler." *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim, Dr. Mine Kadiroğlu'na Armağan.* Ed. A. Ceren Erel, Bülent İşler, Nilüfer Peker ve Güner Sağır. Ankara: Rekmay Yayınevi, 2011, 399-407.

Köroğlu, Gülgün, Filiz İnanan ve Eda Güngör Alper. "Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı 2012 ve 2013 Yılı Çalışmaları." *36. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2014, 511-534.

Köroğlu, Gülgün. "2014 Yılı Sinop Balatlar Kilisesi Kazıları." *37. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2015, 463-476.

Köroğlu, Gülgün. "Silifke Müzesi'ndeki Erken Bizans Dönemi'ne Ait Hilal Biçimli Küpeler/ Crescent-Shaped Earrings of the Early Byzantine Period at the Silifke Museum." *ANMED Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 14 (2016): 372-378.

Köroğlu, Gülgün ve Esra Keskin. "Balatlar Yapı Topluluğunda Ele Geçen Doğu Roma İmparatorluğu Dönemi Taş Eserlerin Değerlendirilmesi." *IV. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı, Türkiye Arkeolojisinde Taş: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar, Prof. Dr. Hayriye Yeter Göksu Onuruna. Ankara, 7-9 Mayıs 2015*, Ankara: Bilgin Yayınevi, 2016, 137-142.

Köroğlu, Gülgün ve Emine Tok. "Sinop Balatlar Kazısında Ortaya Çıkarılmaya Başlanan Erken Bizans Dönemi Döşeme Mozaikleriyle İlgili İlk Veriler." *Journal of Mosaic Research* 11 (2018): 121-135.

Köroğlu, Gülgün. "Balatlar Kilise Kazısı 2018 Yılı Çalışmaları." *41. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2. Diyarbakır: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019, 227-239.

Le Goff, Jacques. *The Birth of Purgatory*. İngiltere: University of Chicago Press, 1984.

Maguire, Henry. "Paradise Withdrawn." *Byzantine Garden Culture*. Washington, D. C.: Dumbarton Oaks, 2002, 23-35.

Mercangöz, Zeynep. "Ortaçağ Hristiyanlık İnanışında Ökaristi ve Sanattaki Yansımaları: Bizans Sanatında Ökaristi Sembolleri." *Sanat ve İnanç* 2. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 2004, 43-52.

Nees, Lawrence. *Early Medieval Art*. İngiltere: OUP Oxford, 2002.

Oberhelman, Steven. *Bizans'ta Rüya Tabirnameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.

Parman, Ebru. "Bizans Sanatında Tavus Kuşu İkonografisi." *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a Armağan*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1993, 387-412.

Piccirillo Michele. "Gruppi Episcopali Nelle tre Palestine e in Arabia", *Actes du XIe Congrès International D'archeologie Chretienne*. Roma: Publications de l'École Française de Rome, 1989, 459-501.

Popova, Vania ve Alexander Lirsch. "Corpus of Late Antique and Early Christian Mosaics in Bulgaria." *XI. Uluslararası Antik Mozaik Sempozyumu Bildiriler,* İstanbul: Ege Yayınları, 2011, 793-812.

Raynaud, Marie Patricia. *Corpus of The Mosaics of Turkey I Lycia Xanthos, Part 1 The East Basilica.* İstanbul: Uludağ Üniversitesi Mozaik Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009.

Redford, Scott. *İktidar İmgeleri, Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014.

Ristow, Sebastian. *Frühchristliche Baptisterien*. Münster: Aschendorffesche JbAC Erganzungs, 1998.

Sánchez, José R. Aja. "La Acepción Trascendente Del Refrigerium Cristiano: Entre El Agua y El Infierno." *Collectanea Christiana Orientalia* 12 (2015): 1-45.

Tülek, Füsun. "The Late Roman and Early Byzantine Floor Mosaics in Cilicia." Doktora Tezi, University of Illinois, 2004.

Vanhoutte, Kristof K. P. ve Benjamin W. McCraw. *Purgatory Philosophical Dimensions.* London: Palgrave Macmillan, 2018.